

Otomasyondan Belirsizliğe Evrilen Çalışma Kültürü: Richard Sennett'in "Karakter Aşınması Eseri" Üzerinden Bir Okuma

Work Culture Envolving To Uncertainty From Automation: "Fine Off Character " İs A Text Over Work Of Richard Sennett

Umut Osmanlı - Sevde Kaya

Özet: Modern çağın en büyük gereksinimi ekonomiye dayalı çalışma zorunluluğudur. Hatta özgürlük olgusunun ekonomiyle yüksek kolerasyonlu olarak oluşa geldiği söylenir. Buna rağmen çalışma hayatı sürekli değişiklikler göstermektedir. Bu değişiklikler içerisinde etkisini en çok hissettiğimiz, Sanayi Devrimiy-le adı anılan Fordizm ve ardından kitlesel üretimin çıkmazları sonucunca meydana gelen Post-Fordizm olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu süreçte insanlar sırasıyla önce katı bir rutin iş disiplinine ardından olabildiğine esnek bir çalışma deneyimine tanıklık ettiler. Hiç şüphesiz bu değişiklikler iş hayatı ve emeğin tanımlanmasını zorlaştırmıştır. Nihayetinde iş, tanımlanması zor müphem bir olgu haline almıştır. Bu yaza gün geçtikçe okunaksız bir hal alan çalışma hayatının geçirdiği değişiklik dönemlerini, kırılma noktalarını, en nihayetinde bu sonuçların kişiler üzerinde ekonomi-politik etkilerini incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İş, Çalışma İlişkileri, Endüstri, Fordizm, Esneklik, Kapitalizm, Karakter Aşınması,

Abstract: *Economy based on the greatest needs of the modern age is a necessity to work . Even with the economy of the phenomenon of freedom that are ripe as high kolerasyonl said. Despite this, studies show that life constantly changes . This is the most we feel the impact of changes in, the name referred to the Industrial Revolution , and then mass production of Fordism, which occurred goods from the predicament of post-Fordism would not be wrong to say that . In this process , respectively, before people can be a solid routine work discipline that followed witnessed a flexible work experience . No doubt the identification of changes in working life and the labor was difficult . In the end, business has become difficult to define ambiguous cases . It becomes illegible field work every day of his life spent periods of change , the breaking point , this results in the end people will try to examine the effects on the political economy.*

Keywords: *Business, Labor Relations, Industry, Fordism, Filexibility, Capitalism, Fordism, Character Abraction*

Giriş

Ekonomi tanımının insanların hayatlarında yer edinmesi, insanların yerleşik hayata geçmesi ile başlamış ve kapitalist üretim sistemine geçişle literatürdeki yerini kesinleştirmiş, nihayetinde günümüze kadar süre gelmiştir. Ekonomiyi farklı konular üzerinde değerlendirecek de meselenin bir ucu sürekli çalışma ve üretim ilişkilerinde olacaktır. Ve bu ilişkiler feodal düzenden sanayi düzenine, oradan da günümüz hizmet toplumuna gelene kadar tarifi zor bir dizi değişikliğe maruz kalmıştır. XX. yüzyılın başlarında modern üretim tarzları modern yaşama biçimlerini doğurmuştur. Taylor,¹ Fayol, Weber gibi sosyal bilimciler temel ilkeleri oluştururken Whitney, North, Ford gibi teknik yönü ağır basan kişiler de ilkelerin pratik uygulamalarını geliştirmişlerdir. Bunun sonucunda gelişmiş ülkelerin sanayileşme hızı arttığı gibi toplumsal dönüşümler de meydana gelmiştir. Kitle üretimi ve tüketimi yaygınlaşmış, bu durum emek üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştur. Hiç şüphesiz ki bu çalkantıların en büyük sıkıntılarını sistemin en küçük çarkları, yani emekçi insanlar çekmiştir. Bu çalışmada modern zamanlarla değişen çalışma ilişkilerine, bunun belirtilerine ve sonuçlarına değinerek bir durum değerlendirmesi yapmaya çalışacağız. Çalışmanın ilk bölümünde Sanayi Devrimi ve değişen üretim sistemi tarihsel arka planıyla birlikte ele alınmaya çalışılacaktır. Ardından Fordist üretim rejimiyle olabildiğince insansızlaştırılarak kitle üretimini hedefleyen ruhun, bireyler üzerindeki etkisini eleştirel bir perspektiften ele alarak Fordizm açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bölümde Richard Sennett'in *Karakter Aşınması* isimli eserinden faydalanılmıştır. Sennett'in bu çalışması farklılaşan çalışma rejimleri sırasında merkezinde bireyi ve onun sosyo-politik konumunu bireysel ve toplumsal bakış açılarıyla incelemiş olduğu için bu makaledeki ana kaynaklardan birisidir. Makalenin son bölümünde ise yeni ekonominin çalışma hayatına entegre ettiği esneklik kavramı ve sonuçlarını üzerinde durulacaktır.

¹ Taylor aynı zamanda bir mühendisti. Bu sebeple onu iki gruba da dahil etmek mümkündür.

Çalışma İlişkilerinin Okunaksızlaşmasının Tarihsel Arka Planı

Sanayi ve endüstrileşme hareketlerini tarihsel olarak belli bir yıldan başlatmak sıkıntılı bir durum olsa da başlangıç olarak sanayi devrimini esas almak pek yanlış olmasa gerek. Marx'a göre çok sayıda işçinin aynı zamanda, aynı yerde, tek bir kapitalistin patronluğu altında aynı türden meta üretmek için bir arada çalışmaları, hem tarih, hem de mantık açısından kapitalist üretimin çıkış noktasını oluşturmaktadır (Marx, 2011: 336). Bu dönemden itibaren buharlı makineler icat edilmiş, üretimde kol emeği yerine makinelerin kullanılması ile insanların daha rahat bir hayat süreceği vaat edilmiştir. Ancak ilerleyen dönemlerde süreç bu şekilde işlememiştir. Hızlı endüstrileşme hareketleri daha fazla üretimi gerekli kılmıştır. Eskiden el emeğini kullanan insan artık makinenin bir parçası haline gelmiş, refah içinde yaşamak söyle dursun, hem el emeğinden olmuş hem de daha huzursuz bir ortama sürüklenmiştir. İlerleyen tarihlerde ise çalışma saatleri yükselmiş, çocuk emeğinin de iş hayatına katılması sağlanmıştır. Endüstri toplumu her şeyden önce üretimin dev fabrikalarda yapıldığı ve teşebbüsün aileden ayrıldığı toplum biçimidir. Burada toplumun, dolayısıyla üretim biçiminin ağırlık merkezini fabrika oluşturur. Artık aile bir birim olarak çalışmaz. Ailenin temel işlevi ise (işçiyi geleneksel bağlarından kurtarıp fabrikaya hazırlamak için) kendinden alınarak bağımsız kurumlara verilmiştir. Örneğin okullardaki eğitim programları çocukların fabrika yaşamını içselleştirmeleri noktasında hazırlanmıştır.² Dolayısıyla endüstrinin getirdiği disiplin, her şeyi zamanında yapmak, söz dinlemek, gösterileni fazla bir zihni çaba göstermeden öğrenmek, fabrika için insan hazırlayan ve kitle eğitimi veren kurumların temel amacı olmuştur. Çünkü montaj düzenine göre kurulmuş fabrika hayatı işçinin işe zamanında gidip gelmesini, amirlerinin ve yöneticilerinin vereceği emirleri tartışmadan yerine getirmesini, büroda ya da makine başında aynı şeyi tekrar tekrar bıkmadan yapmasını gerektiriyordu. (Toffler'dan aktaran Bozkurt, 1997: 17)

Taylorist düzenlemelerle şiddetli bir yapıbozuma uğrayan iş hayatı Fordist kitlesel üretimle birlikte tarihindeki en üst aşamaya gelmiştir. İşin bilimsel örgütlenmesiyle başlayan yoğun disiplin, bant üzerinde çalışma ile birlikte yoğun bir denetime de tabi olmuştur. Artık bant sistemiyle işleyen fabrikalarda bir denetçiye gerek kalmamıştır, çünkü işin mekanik örgütlenmesinden dolayı tüm işçiler birbirinden sorumlu, birbirine denetçi durumdadır. Fordizm emek ve teknolojinin örgütlenmesi anlamında Taylorizmden sonraki aşamadır. Taylorizm emeğin makine başındaki örgütlenmesini dile getirirken, Fordizm emekle birlikte makine sisteminin fabrika sistemi içerisinde yeniden düzenlenmesini ifade etmektedir. Fordist emek örgütlenmesinde değişen şey, çalışma yaşamında takım organizasyonu ile makinelerin birbirlerine karşı konumlarının, dolayısıyla da emeğin ma-

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Illich Ivan, (2006).

kineler karşısındaki konumunun yeniden belirlenmesidir. Bu anlamda Fordist emek sürecinin karakteristiği yarı otomatik bant tipi üretim (assembly line)'dir (Anlietta, 1979: 117). Fordizm kendisinden önceki dönemde Taylorizmin geliştirdiği ilkeleri, kendiliğinden akan ve üzerinde üretimin gerçekleştiği bir bant sisteminde, zaman kayıplarını minimize edecek şekilde yeniden düzenlemiştir. Böylece işçilerin aralarında koşuşturmak zorunda kaldıkları makineler hareketli bir bant sistemi ile birleştirilmiştir (Crook, 1992: 171). Bant sistemini ilk uygulayan, otomobil endüstrisinin devi ve uygulamaya adını veren Henry Ford olmuştur. Ford bu örgütlenmenin bir biçimini ücret politikasındaki bir değişiklik ile bütünleştirerek, Taylor'un öngördüğü motivasyonu sağlamaya yönelmiş ve bunda kısmen başarıya ulaşmıştır. Ford işçilerin ücretlerini iki katına çıkarmış ve onlara bant sisteminin sonucunda fiyatları yarıya düşen kendi ürettikleri otomobillerden taksitle satın alma olanağı yaratmıştır. Bu son nokta aynı zamanda Fordizmin piyasa koşullarının düzenlenmesi boyutunu da dışı vurmaktadır (Szell, 1994: 215). Ford, 1913 yılında Detroit'teki Highland Park otomobil fabrikasında, bu teorik arka planı pratiğe uygulayarak geliştirmiştir. Sistem, standartlaştırılmış bileşenlerin, hareketli hat sisteminde üretimde kullanılması prensibine dayanmaktadır.

Kitlesel tüketim için kitlesel üretimin yapılması Fordizmin ana bağlantı noktasını oluşturmaktadır. Fordist model kitlesel üretim mantığıyla maliyetleri düşürmeyi hedeflemiştir. Örneğin Chudacoff'un bildirdiğine göre, bu yolla Chevrolet Coupe 7000 dolara satılırken, Model T 300 doların altında satılmıştır. Çok sayıda, hızlı ve ucuz üretmek montaj hattı felsefesini yaygınlaştırmıştır. Özkalp'e göre bu durum emeğin özgünlüğünü ortadan kaldırmış, ikame edilebilir bir duruma getirmiştir. İşçinin bilgi ve becerisi gereksizleşmiş, tek amaçlı makinelerin pasif bir uzantısı haline gelmiştir (Gökgöz, 2007'den aktaran Orhan, 2010: 134). Ford, 1922 yılında yazdığı *My Life and Works* kitabının "The Terror of the Machine" başlıklı bölümünde işleri nasıl sınıfladığını ve zor işlerin güçlü, kolay işlerin ise bedensel güce sahip olmayan kişilerce yapılacak biçimde düzenlendiğini anlatmaktadır. Bu çalışma tarzı ile sağır, dilsiz, tüberkülozlu, tek kollu, tek bacaklı, bacakları olmayan, kolsuz, görmeyen insanlar tarafından yapılabilecek "hafif işler" in ortaya çıkarıldığını ifade etmektedir. Ona göre "insanların önemsiz makineler oldukları henüz doğru değildir." Bununla birlikte, 1912-1914 yıllarında montaj hattında yapılan çalışmalar sonucunda bir montaj on dört saatten doksan üç dakikaya düşürülmüştür. İzleyen çalışmalar sonucunda 1925 yılında ise, her on saniyede hattan bir araba çıkmıştır (Kaes, 1993). Buradaki asıl amaç malzeme akış sisteminin basitleştirilmesi, bekleme ve hazırlık zamanlarının azaltılmasıdır. Aynı zamanda üretim sırasında işçilere de kolaylık sağlamaktır. Üretim sisteminde her hücre için genellikle makinelerin "U" şeklinde dizilimi tercih edilmektedir. "U" tipi hücre içerisinde işçiler her makinenin işiyle ilgilenmek durumunda. Bunun işteki monotonluğu azaltıcı bir etken olduğu bilinmektedir (Bratton, 1992: 23-26'dan aktaran Belek, 1997: 61). Sistemde çok işlevli işçi çok sayıdaki

süreci denetlemektedir. Tezgâhların yerleşimi de buna uygun olmak zorundadır. Örneğin Toyota'da dışı imalat bölümünde bir işçinin on altı tezgâhı aynı anda çalıştırmasını sağlayacak bir düzenleme yapılmıştır. Çok işlevli işçi, aynı anda on altı tezgâhta üretimin farklı aşamalarında bulunan on altı ayrı parçanın üretimiyle sırasıyla ilgilenmekte ve bu işlemlerin tümünü belli bir süre içinde tamamlamaktadır. Böylece her bir dışı on altı tezgâh boyunca sıraya akarak, sonuncusunda bir sonraki istasyona nakledilmektedir. (Acar, 1995: 53-57).

Son olarak Fordist üretim rejimiyle birlikte çalışma hayatına eklenen gözetim olgusundan bahsetmek yerinde olacaktır. Gözetim konusuna ilk olarak dikkat çekenlerden biri Karl Marx olmuştur. Marx'a göre gözetim, emek ve sermaye arasındaki mücadelenin bir unsurudur. Köleliğin ortadan kalkması ve kapitalizmin gelişimine paralel olarak emeğin eski yöntemlerle çalıştırılması imkânsızlaşmıştır. Biçimsel olarak özgür hale gelmiş olan işçilerin düşük maliyetle en yüksek üretimi sağlayacak şekilde çalıştırılabilmeleri için, kapitalist yöneticiler kendilerini işçileri denetlemek zorunda hissetmişlerdir. Bu sebeple işçileri gözetlemek/izlemek ve disiplin altına alınmış bir güç olarak boyun eğmelerini sağlamak için, günümüzde "yönetim" olarak bildiğimiz şey gelişmiştir. İşçileri fabrikalarda ve atölyelerde bir araya getirme fikri sık sık, teknik verimliliği azamiye çıkarmanın, makinelerin tam kullanımını sağlamanın bir yolu olarak görülmüştür. Oysa Marx'a göre fabrikaların kullanımı, işçilerin faaliyetlerinin gözetimi yoluyla, emeğin disiplininin sağlanması, en az ötekiler kadar önemlidir (Lyon, 1997: 43). Foucault (2007) gözetim hususunun başlangıcını açıklarken "mümkün olduğunca verimli bir üretimle birlikte; işbölümünde kimilerinin şu işi, kimilerinin bu işi yapmasına ihtiyaç olduğunda, halkın direniş hareketlerinin, adaletin ya da isyanın, doğmakta olan tüm bu kapitalist düzeni altüst etmesinden korkulduğunda, o zaman, her bireyin somut ve kesin gözetlenmesi gerekli oldu" demektedir.³

Bentham (1995: 34) 1785 yılında kurguladığı Panoptikon tasarımıyla, iflah olmaz kişileri cezalandırmak, masum insanları gözetim altına almak, şüphelileri hapsetmek, işsizleri çalıştırmak için müebbet hapislerin, cezaevi atölyelerinin, imalathanelerin, tımarhanelerin, hastanelerin ya da okulların daha etkin ve verimli çalışacağını iddia etmiştir. Panoptikon kelimesi "görülen her alan" (all seeing place) anlamına gelmektedir. Panoptikon, bütünü (pan) gözlemlemek (opticon) anlamına gelen bu tasarım, birkaç katlık tek odalı hücrelerden oluşan bir halka üzerine kurulmuştur (Özdel, 2012: 23). Her hücre bu halkanın iç kısmına doğru açıktır ve halkanın dış cephesindeki duvarda birer pencere vardır. Halkanın ortasında mahkûmlardan tamamen saklanmış konumdaki gözlemcilerin

³ Gözetim ve izleme kavramları çok sık olarak birbirleriyle karıştırılmaktadır. Çalışma yaşamında gerçekleştirilen gözetim, çalışanların performanslarının birtakım donanımlar yardımıyla kayıt altına alınması yoluyla ve güvenlik sebebi ile gerçekleştirilmektedir. İzleme ise, belirli ve belirsiz bir gaye taşımaksızın çalışma hayatı veya gündelik hayat ile ilgili olan enformasyonun sürekli ve düzenli olarak kayıt altına alınmasıdır.

kaldığı bir gözetleme kulesi yer alır (Yılmaz, 2005: 14). Panoptikon'un temelinde yatan ilke, tek odalı hücrenin içindeki mahkûma saklanacak hiçbir yer bırakmaması, buna karşılık dış cephedeki duvarın penceresinden gelen dış ışığın kuledeki nöbetçilere mahpusun her hareketinin gölgesini izleme olanağını sağlamasıdır. Bentham'a göre, gözlemlenen her yanlış davranışının ceza getireceğini bilen, ama davranışlarının aslında ne zaman gözlemlendiğini bilmeyen mahkûmun, aklını başına alarak her zaman izleniyormuşçasına davranmaktan başka seçeneği yoktur. Böylece mahkûm dış baskılar sonucunda özdenetim sağlayacak, kendi hareketlerini kollamak durumunda kalacaktır.

Sıkı kontrol ve izleme, ilk kez sistematik olarak Fordist dönemde Taylor'un bilimsel yönetim ilkeleriyle kendini göstermiştir. Klasik yönetim anlayışının hâkim olduğu dönemlerde Fayol da benzer biçimde üretimin verimliliğinin gözetim ve denetimle arttırılabileceğini vurguluyordu. Taylorizm ve Fordizm, emeği emek süreciyle denetlemenin en keskin stratejileridir (Munck, 1995: 218). Klasik teori, örgütü tıpkı mahkûmların gözetlendiği bir hapisane gibi tasarlar ve bu tasarımın konsepti gözetlemeyi ön planda tutar. Fonksiyonel ustabaşı sistemi işçinin âdeta gölgesini bile takip eden bir yapı oluşturmaktadır. Taylor'un önerisine göre sekiz ustabaşından dördü planlama işleriyle görevlendirilecek ve bunlar planlama bölümünde çalışacaklardır. Bunlardan birincisi iş sıralama ve dağıtımdan sorumlu ustabaşı olarak, iş akışının sağlanması ve sıralama yapmakla görevlidir. İkincisi iş emrinden sorumlu ustabaşidir. Onun görevi, teknik resimleri hazırlamak, parça başı ücreti hazırlamak, maliyetlerle ilgili bilgileri muhasebeye vermektir. Üçüncü ustabaşı, zaman ve maliyetten sorumlu ustabaşidir. Onun görevi ise zaman ve maliyetle ilgili çalışmalar yapmaktır. Dördüncüsü ise, personelle ilgili işleri takip etmek, işçilerin iyi ve kötü taraflarını ortaya çıkarmak ve iş barışı için çalışmak, ayrıca işe adam alma ve işten çıkarma gibi işlerden sorumlu disiplin amiridir. Bu hâliyle örgüt büyük bir hapisaneye dönüşerek çalışanını, normalde ona dışarıdan dayatılması gereken performans kriterlerini kendi kendine dayatmaya teşvik etmektedir (Büyük & Keskin, 2012: 68).

Yeni Kapitalizm ve Değişen Çalışma Kültürü

Sanayi devrimine kısa bir tanım getirecek olursak, "kol gücünün yerini mekanik güçlere devrederek daha "hızlı ve düşük maliyetle" üretim yapılmaya başlanması" diyebiliriz. Sanayi devrimi ilk başlarda endüstrinin yükünü insan üzerinden alarak ona vakit tasarrufu yapma vaadini beraberinde getirmiştir. Gerçekten de kulağa hoş gelen "az emek, çok üretim" vaadi kısa sürede çok rağbet görmüştür. Devamında ise daha önceki çağlarda benzerine rastlanmamış bir rekabet ortamı oluşturmuştur. Bu rekabet durumu kısa süre içinde çalışma koşullarının ağırlaşması, kadın emeğinin çalışma hayatına katılması, çalışma yaşının küçülmesi ve çocuk işçilerin iş hayatına katılmasıyla çalışanlar açısından tam anlamda bir hüsrana yaratmıştır. Sanayi devriminin en büyük zararı, insanı maki-

nenin bir parçası haline getirmesi olmuştur. Bu makineleşmenin olumsuzlukları yalnızca iş hayatında tahribat yaratmamış, aynı zamanda kişinin sosyal hayatını da olumsuz yönde etkilemiştir.

1979 Petrol Krizine kadar olan dönemi Sanayi Kapitalizmi, 1979'dan sonraki dönemi ise Post-Endüstriyel Toplum, diğer bir ifade ile Yeni Kapitalizm kavramlarıyla tanımlamak mümkündür. Sanayi Kapitalizminin ya da Sanayi Toplumunun temel sorunu rutinliktir. Sanayi toplumuna getirilen eleştirilerin çoğunun "insanın makineleşmesi" ekseninde gelişmesinin altında bu rutinlik olgusu yatmaktadır. Şimdilerde içinde yaşamakta olduğumuz "Yeni Kapitalizm" olarak adlandırılan dönem tam da bu rutinlik olgusunun meydana getirdiği sıkıntılar üzerine kurulmuştur. Yeni Kapitalizm bize son derece esnek bir hayat vaat ederek bir albeni yaratmıştır. Ancak başlangıçta hakkında bir dizi olumlu şey söylenen esneklik şimdilerde çalışma hayatını bir müphemliğe sürüklemiştir. Modern kapitalizm, dayandığı rutinlik sayesinde zanaatkarlık ya da vasıflı işgücü gerektirdiği için az da olsa kendini gerçekleştirme olgusunu barındırmaktaydı.⁴ Yeni kapitalizmde ise kendini gerçekleştirmek bir yana, mevcut durumu kavrayabilmek, emek faktörünü gözleyebilmek neredeyse imkânsız bir hal almıştır. Yeni kapitalizmde emek olabildiğine okunaksızlaşmıştır.

Richard Sennett *Karakter Aşınması* adlı eserinde modern çalışma etiğini incelemiş ve çalışmanın geçirmiş olduğu farklı evreleri göz önünde bulundurarak çalışma hayatının giderek emekten uzak, okunaksız bir hal aldığı sonucuna ulaşmıştır.⁵ Marx'a göre kişinin mutlu olabilmesi için kendini gerçekleştirmesi; bunun için de emeğiyle bir şeyleri var etmesi gerekmektedir. Sennett'in eserinde ele aldığı fırın işçilerinin yaşadığı durum tam da bu anlamda bir kendini gerçekleştirme durumudur. Çalışanların aralarındaki iletişimi kuvvetli kılan sebep de budur. Marx insanı tanımlarken, diğer canlıların aksine insanın çevreyi değiştirme ve üretme/şekil verme yetisine sahip olduğunu söyler. Bu özelliğin insanın elinden alınması halinde insanın bir yabancılaşma sürecine gireceğinden bahseder. Sennett, çeyrek yüzyıl önce gittiği fırına tekrar geri döndüğünde fırında, Marx'ın tanımladığı yabancılaşma olgusunun hâkim olduğunu görür.⁶ Sennett'in karşı-

⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız; Sennett Richard (2009)

⁵ Sennett bu görüşlerini fırın işçileri üzerinde yapmış olduğu bir inceleme ile pekiştirmektedir. Gözlemlerini şöyle anlatır: "Fırın epey gürültülüydü; sıcak odalarda mayanın kokusu ter kokusuna karışır, fırıncıların elleri sürekli unun ve suyun içinde durur, adamlar ekmeğin kıvamını anlamak için hem gözlerini hem de burunlarını kullanırdı. Ekmek fırınları sıkça fırıncıları da yakar; ilkel hamur dövme makinesi kaslarına acı verirdi. Fırın işçileri fırındaki çeşitli görevleri gerçekleştirmek için sıkı bir işbirliği yapmak zorundaydı." (Sennett, 2011: 68-69)

⁶ Yine Sennett'in görüşlerini aktarırsak: "Fırın esnek uzmanlaşma prensiplerine uygun biçimde, farklı ürünlere göre ayarlanabilen gelişmiş makinelerle işliyor. Fırın eskisi gibi ter kokmuyor. Ayrıca geçmişte işçilerin sıcaklık yüzünden sık sık kustuğu bu mekana, artık şaşırtıcı bir serinlik hakim. Florasan lambalarının yumuşak ışığı altında, her şey garip bir sessizliğe bürünmüş. Ayrıca fırında sadece erkekler çalışmıyor artık. İleri teknolojiyle çalışan ve her

laştığı ikinci durum tam da insanın yabancılaşma haline örnektir. İkinci nesil fırın işçileri ne iyi bir ekmek üreticisi ne de iyi bir bilgisayar kullanıcısıdır. Dolayısıyla bilgisayar ekmeğin kıvamını tutturamadığında bilgisayara müdahale etmeyi göze almazken, elle ekmek üretmeleri ihtimal dâhilinde bile değildir. İnsanlar arasındaki uzmanlaşmanın artmasından dolayı aralarındaki iletişim ve dayanışma da aynı şekilde zayıflamıştır. İşçilerin bu derece kendi emeğine yabancılaşması kendilerinin işlerini sahiplenmemelerine ve işlerini bir meslek olarak değil, maddi kazanç üretme yolu olarak tanımlamalarına sebep olmuştur. Aynı şekilde tanımlanamayan emek, çalışanları mutsuzluğa sevk etmiş ve kendilerini yeteksiz görmelerine sebep olmuştur. Fırın işçileri üzerinde gözlenen bu değişim aşağı yukarı modern iş hayatındaki değişimi tarif etmektedir.

Çalışma Hayatının Müphemleşmesi

Sennett, *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri* adlı çalışmasında, yeni kapitalizm olarak nitelendirdiği esnek üretim biçiminin yaygınlaşmasının, işin ve çalışma zamanlarının esnekleşmesi gibi faktörlerin karakter üzerindeki yansımalarını ele alır. Kitabını Enrico adında bir işçi ile bu işçinin Rico adlı oğlu ile yıllar sonra tesadüfen bir yolculuk sırasında gerçekleştirdikleri görüşme üzerine kurar. Sennett, baba ile oğlunun hikâyelerinden yola çıkarak değişen yeni kapitalizm olgusunun üretim biçimi üzerindeki etkilerini iki nesli karşılaştırarak ortaya koyar. Başka bir ifadeyle, esnekleşmenin ve değişen üretim biçiminin ve ilişkilerinin karakter üzerindeki aşındırıcı etkilerini iki nesli karşılaştırarak bu aile örneği üzerinden açıklamaya çalışır.

Baba Enrico, düşük gelirli rutin bir işte çalışmakta ve kıt-kanaat geçinmekte olsa da “ailesine hizmet” edebildiği için sahip olduğu işe şükretmektedir. Çocuklarının toplumsal tabakalaşmada dikey hareketliliği sağlayabilecek en önemli araç olan üniversite eğitimi alabilmelerini sağlamak için yaşadıkları gettoyu terk ederek banliyöden bir ev sahibi olmuştur. Oğlu Rico’nun kendisinin sahip olamadığı yüksek ücretli, üst düzey bir iş sahibi olabilmesi için çabalamaktadır. Babanın hikâyesinin Sennett’i en etkileyen yanı yaşamında zamanın son derece doğrusal akması, her günü neredeyse aynı olan işlerde yıllar yılı çalışmasıdır (Sennett, 2011: 14).

şeyin kullanıcı dostu olduğu bu esnek işletmede, işçiler çalışma tarzından dolayı kendilerini alçalmış hissediyorlar. Bir fırın işçisi için cennet olan bu mekânda, işe neden böyle bir tepki verdiklerini işçilerin kendileri bile anlayamıyor. Fırında olup bitenler operasyon el olarak bırak olsa da, duygusal açıdan tamamen okunaksız. Fırınlara bilgisayarın girmesi, işletmedeki balevari çalışma tarzını tamamen değiştirdi. Artık fırın işçileri malzemeye ya da ekmek somunlarıyla hiçbir temasa girmeden, bütün üretim sürecini ekrandaki ikonlar aracılığıyla takip ediyor ve işçilerin pek azı ürettikleri somunları görebiliyor. İşçilerin çalışma ekranları hepimizin bildiği Windows tarzında, ekmek artık ekrandaki temsilden ibaret.” (Sennett, 2011: 70)

Sennett, yıllar sonra tesadüfen karşılaştığı Rico ile yaptığı görüşmede Rico'nun üniversite eğitimi aldıktan sonra babası gibi işçi olarak değil, bir beyaz yakalı olarak yüksek gelirli bir işe sahip olduğunu, pahalı bir takım elbise giydiğini ve parmağında da Amerika'nın saygın üniversitelerden mezun olanların taktığı "armalı yüzük" olduğunu görür. Bu durum babasının çocuklarının sınıf atlama arzusunun gerçekleştiğini göstermektedir. Ne var Rico iyi okullardan mezuniyetin ardından on dört yıllık başarılı bir kariyere sahip olmakla birlikte bu kariyer uğruna kurduğu aile ile birlikte yaşadıkları kenti sürekli değiştirmek durumunda kalmıştır. Sahip olduğu işi sürekli yenilikler gerektirmekte, işi gereği sürekli seyahat etmekte ve dolayısıyla ailesine de yeterince zaman ayıramamaktadır. "Kendi yaşamı üzerindeki kontrolü yitirme korkusu" duymakta ve yeni ekonomi anlayışı içinde ayakta kalabilmenin koşullarını sağlayabilmek için "kendi duygularında, iç dünyasında sürüklenme" yaşamaktadır (Sennett, 2011: 18-19).

Rico'nun işi, yeni kapitalizmin "beyaz yakalı" çalışanlardan beklentilerinin çalışanlar üzerindeki etkilerinin adeta bir göstergesi gibidir. Nitekim Rico'nun çalıştığı işler istikrarlı ve uzun dönemli olmayan, sürekli yenilik ve değişim gerektiren ve kalıcı bir iş güvencesi olmayan işlerdir. Rico'nun yaşamış olduğu sorunlar aynı zamanda günümüz beyaz yakalılarının da yaşamış olduğu temel sorunlardır. Kapitalist üretim ilişkilerinin re-organize (düzensizleştirme/kuralsızlaştırma) ettiği üretim ilişkileri sürekli fayda gayesi gözeterek, karakter kelimesinin önemini yok edip, kariyer kelimesini göz önüne çıkartmayı başarmıştır. Sürekli bir kariyer hedefi peşinde koşan bireyler ise iyi bir kariyer uğruna karakterlerinden taviz vermektan kaçınmamaktadırlar. Ne yazık ki, günümüz üretim ilişkileri içerisinde, ahlak ve erdemin bulunduğu bir çalışma örgütlenmesinin örnekleri her geçen gün azalmaktadır. Çalışma hayatına son dönemlerde giren bu kariyer kavramının temelleri esneklik kavramının bu alana uyarlanmasıyla başlamıştır.

Esneklik (flexibility) sözcüğü İngilizceye XV. yüzyılda girmiştir. Sözcük asıl anlamını, rüzgârda eğilen ağaç dallarının tekrar eski konumunu aldığı şeklindeki basit gözlemden alıyordu. "Esneklik" kelimesi ağacın eğilip düzleşme gücünü, ağacın formunun rüzgârda sınılanması ve eski haline dönmesini ifade eder. İdeal olarak insan davranışının da aynı elastiki güce sahip olması, yani değişen koşullara uyum sağlayarak onlardan zarar görmemesi gerekir. Ancak esneklik, insanların kısa sürede çözebileceği sorunlardan çok daha fazlasını yaratmıştır. Ve insanlar bu duruma kayıtsız kalamamış, her olumsuzlukta karakterlerinden bir şey kaybetmişlerdir. Yeni kapitalizmin anahtar kavramı olan esneklik yalnızca emek alanında değil, birçok alanda etkisini göstermiştir. Yeni kapitalizm nasıl esnek bir yapıya sahipse kişilerin de aynı esnekliğe sahip olmasını istemektedir. Meslek kelimesinin kadim zamandaki anlamı insanın hayatını sürdürmek için devamlı uğraş verdiği iş anlamını taşır. Ancak yeni kapitalizmde bir kişi hayatı boyunca aynı işi yapmamalıdır. Bu, kişiyi başarısızlığa sürüklemektedir. Yap-

ması durumunda kişi durgunlaşacak, kişisel gelişimini devam ettiremeyecektir; olası bir başarısızlık durumunun sebebi de kişinin kendisi olacaktır; çünkü o durarak (risk almayarak) yok olmayı baştan kabullenmiştir. Modern çalışma hayatına göre bir kişi birden fazla işi yapabilecek esnekliğe sahip olmak zorundadır. Esneklik insanları özgür kılacak yeni koşullar yerine iktidarın ve kontrolün yeni biçimlerini üretmiştir. Esneklik, insanların çalıştıkları yerlerde gelecekleriyle ilgili planlar yapmalarını, bir tarih oluşturmalarını zorlaştırmaktadır. Esnek çalışma koşulları nedeniyle insanların amaçlarını parçalamakta ve yönlerini kaybetmelerine yol açmaktadır. Yeni çalışma sisteminin ve yönetim anlayışının “yenilik”, “özgürlük” ve “serbesti” gibi prensipleri çalışanların gündelik yaşamlarını eskisine oranla daha fazla kontrol eder hale gelmiştir. “Katı bürokrasi biçimlerini eleştiren ve risk almaya vurgu yapan esnekliğin, insanlara kendi yaşamlarını şekillendirmede daha fazla özgürlük tanıdığı söyleniyor. Oysa yeni düzen, sadece geçmişin yürürlükten kaldırılmış kurallarının yerine yeni kontrol biçimlerini geçiriyor.” (Sennett, 2011: 10)

Esneklik, ilk zamanlarda Weber’in tasvir ettiği ‘demir kafesi’⁷ parçalamanın, kendine yeni bir dünya yaratmanın yolu gibi görünse de aslında yeni iktidar mekanizmaları üretmenin ötesine geçememiştir. *Esneklik kavramı zaman organizasyonuna da yeni düzenlemeler getirmiştir.* Part-time, freelance, dönemsel çalışma tarzları bunlardan birkaçıdır. Bu tarz çalışma biçimleri ilk bakışta çalışmak için daha az zaman gerektiriyor gibi gözükse de aslında kişiyi daha fazla işe bağlı kılmakta ve çalışma hayatının kişisel hayata müdahale etmesiyle kişinin hayatı sadece iş odaklı hale gelmektedir. Artık iş belirli saatler arasında gerçekleşen bir eylemin dışında, gereken tüm zamanlarda bireyin işinin başında olmasını öğütleyen, ani ve plansız bir zaman diliminde gerçekleşmektedir. Buna rağmen işverenler daima çalışanın üzerindeki kontrolünü kaybetme korkusuna kapılmaktadır. Oysa esneklik ve çalışmanın insan hayatındaki etkisi daima sürmektedir.⁸ Esnek usulle çalışma, işçinin uyku, yemek ve dinlenme zamanlarında ciddi bölünmelere yol açmaktadır. Bu çalışma biçimi, sinir sisteminde belirli saatler arası yapılan çalışmadan daha fazla bir gerilime neden olduğundan özel koruyucu önlemler, tıbbi denetim ve geliştirilmiş vardiya sistemi olmadan, işçinin sağlığını ciddi bir şekilde etkileyebilir (Gauzner, 1977: 85).

⁷ Weber, Aydınlanmacı aklın sonucunda gerçekleşen katı rasyonelleşmenin toplumsal bir yansıması olan bürokratik kurumların gelişimini “demir kafes” olarak nitelemiştir. Çünkü modern bürokrasiler kendi kurallarına köle gibi bağlı bireyler yaratmakta ve bireylerin özgürlüklerini yok etmektedir.

⁸ Esneklik, İngiltere’de Dagenham’daki Ford fabrikasında çalışmakta olan bir işçinin gündelik yaşamında şu şekilde dile getirilmektedir: “Esneklik her 102 saniyede bir, bir arabanın önümüze gelmesi ve bizim onun üzerindeki gerekli işlemleri yapmamız değil, aradaki zamanda da diğer araçları kontrol etmemiz ve onarmamızdır. Eğer bulunduğunuz yerde iş yoksa işin olduğu bir yere gönderilirdik. Bütün zaman çalışırdık.” (Tomaney, 1990: 48)

Esnekliğin en büyük getirisi risk kavramıdır. Şimdilerde sıkça duyduğumuz risk kültürü, risk yönetimi gibi üzerine kitaplar yazılan olgu, mevcut ekonomik sistemin olmazsa olmazıdır. Risk, Rönesans İtalyası'nda cesaret etmek anlamına gelir. Günümüzde de aynı anlamda kullanılmaktadır. Endüstri platformunda risk almak büyümenin temel adımıdır. Bu durum bugün nasılsa geçmişte de aynı şekildeydi. Ancak modern risk kültürünün garip yönü hareketsizliğin başarısızlık olarak görülmesi, sabit kalmanın ölümle eşdeğer olmasıdır. Burada hareketsiz olmak, mevcut kapitalist sisteme eklenme çabasında olmamak anlamına gelir. Kişinin bu derece kapitalist saldırıya maruz kalması onu en nihayetinde sisteme entegre olma çabası içine sürükleyecektir. Aksi halde ekonomik anlamda yok olmakla karşı karşıya kalması muhtemeldir. İşte tam bu noktadan sonra hayat kâr amaçlı bir hal almaya başlar. Sennett, topluma dayatılan yeni kurallar ve kontrol biçimlerinin insanlara sanıldığı gibi seçme şansı ve özgürlük alanı yaratmadığını belirtir. Bugün emek piyasasının içinde olan ve bu piyasaya atılmak üzere olan yığınla insan kendi aralarında bir "fark yaratma" telaşı içindedir. Kimsenin bilmediği bir yabancı dili öğrenmek, sertifikalar elde etmek ve sonrasında hizmet içi eğitimler almak yeni kontrol biçimleri olarak değerlendirilebilir. Tüm bu "kişisel gelişim" çabalarının sürekli hale gelmiş olması çalışanlar üzerindeki denetimin artmasına ve yeni üretim-yönetim sistemine ayak uyduramayanların dışarıda kalmasına neden olmaktadır. Geleneksel anlamıyla kariyer de, kariyer planlaması da bitmiştir. Artık becerilerin sürekli olarak yenilenmesi gerekmektedir. Çalışma hayatının geçirdiği bu değişikliklerin yanında, bu aşamaları başarıyla tamamlamak isteyen bireylerin kişiliği üzerinde yıpranmalar olacağı tahmin edilebilir bir gerçektir. Mevcut durumun kişilere aşıladığı duygulardan bazıları; "kaygı", "hırs" ve "öfke"dir.

Yeni kapitalist organizasyon öncesinde kişilerin çalışma hayatı doğrusal bir periyot içermekteydi. Kadim tarihteki meslek kavramı insanların gençlikten ölüm kadar devam ettikleri bir sanattı. Hatta birçok kişi babasından aldığı meslekle hayatına devam ederdi. Dolayısıyla çalışma nasıl ki doğrusalsa kazanç da tahmin edilebilir nitelikteydi. Bu durumda harcamalar ve tasarruflar planlanarak gelecek tahmin edilebilir bir hal alıyordu. Ancak modern iş tanımında kişinin birden fazla mesleği aynı anda icra etmesinin gereği ve her şeye rağmen geleceğin belirsiz olması insanları tedirginliğe sürüklemektedir. Yeni kapitalizmin parçalanmış yapısı hem bireylerin çalışma zamanları ve vasıfları konusunda kontrolü yitirmelerine, hem de geleceğe dair güvenlerini yitirmelerine neden olmaktadır. Çalışanların emekli olana kadar kendilerini ve yaşamlarını garanti altına alan bir çalışma ortamı artık söz konusu değildir. Yeni kapitalizmde, çalışanların esnek çalışma koşulları nedeniyle, modern kapitalizm döneminde bireylerin tüm yaşamlarını belirli bir plan ve programa göre belirlemeleri geçersizleşmiştir. Hükümetlerin sosyal yardım ve güvenlik ağlarının da kısa vadeli ve daha dengesiz hale geldiği yeni kapitalizmde, ömür boyu istihdam artık mazide kalmıştır (Sennett, 2009: 24-25). Bu tedirginlik nihayetinde kaygı duygusuna dönüşerek

insana huzursuzluk vermektedir. Fırın işçilerini hatırlayacak olursak, ikinci nesil fırıncıların kaygılanmasının sebebi ürettikleri şeye yabancı olmasından dolayıydı. Birinci nesil fırıncılar ise kendi emeğine şahit olduğundan dolayı ne yapıp ne yapamayacağını kestirebiliyor, dolayısıyla hareketlerini buna göre şekillendirebiliyordu. Benzer şekilde Baba Enrico, düşük bir eğitim seviyesine, düşük ücretli bir işe sahip olmasına rağmen ailesine iyi bir örnek olabilmış, çocuğunun okuyabilmesi için bulunduğu alanı terk edebilme cesareti gösterebilmiş ve çocuğunun iyi bir eğitim almasını sağlayabilmiştir. Oysa Rico, babasından gördüğü sadakatli bir çalışma yaşamına hiçbir zaman sahip olamamıştır. Bunun aksine sahibi olduğu başarılı kariyerin çocukları için kötü bir örnek olabileceği düşüncesi kendisini rahatsız etmektedir.

Modern ekonominin en önemli tabusu başarıdır. Başarı ekonomik büyüme için olmazsa olmaz bir gereksinimdir. Şüphesiz ki bunun geri dönüşü de ekonomik olacaktır. Ancak kadim zamanda başarılı olabilmenin ahlaki bazı değerlerde karşılığı vardı. Oysa şimdi başarılı olmak için her şey mubahtır. Başarı anında yapılan ahlaki hataların bir değeri yoktur, başarısızlığın ise hiçbir şekilde bahanesi olmamalıdır. Bu aşama var olan iş etiği kavramının da yok olması sonucunu doğurmuştur. Çünkü çoğu zaman iş etiği ekonomik olanın karşısında yer almaktadır. Sürekli ve artan başarı gereksinimi, hırslı ve başarısızlığı tahammül edemeyen bir insan modelini ortaya çıkartır. Yeni kapitalizme entegre olmuş insanın öfkesi anlık bir öfkeden fazladır. Çünkü bu öfke mevcut durumu muhatap almaktan çok süregelen sistemi hedef almaktadır. Bu öfkenin sebebi yeni kapitalizmin geçmiş başarıları yok saymasındandır. “Bugünkü çalışma, yarattığı ya da ürettiği şeyin nesnel maddiliğine dâhil olan öznenin kendisini gerçekleştirme olanak tanıyan dışsallaştırmaya denk düşmemektedir. Bilgisayar ekranının önünde çalışan milyonlarca çalışan somut hiçbir şey ‘gerçekleştirmemektedir’. Örneğin hizmet sektöründe çalışanların çoğunluğunun emeği uçucudur; tamamladıkları anda tüketilirler. Bu emekçilerin “işte yaptığım şey, işte yaptım, bu benim eserim” diyebilmesi hiç de sık rastlanır bir durum değildir. Maddi olmayan ekonominin sanal gerçekliklerinde büyük bir hızla yok olan şey, tam da kendini gerçekleştirme anlamındaki, bir eser ya da yapıt yaratma anlamındaki çalışmadır.” (Gorz, 1997: 11)

Sonuç

Endüstri devrimi öncesi dönemde nasıl ki çalışma kol gücüyle nitelendiriliyorsa, sanayi devriminde makinelerle, günümüz toplumlarında ise piyasadaki değişim değeri üzerinden değerlendirmektedir. Vasıfları ve çalıştığı kuruma / şirkete katkısı ölçüsünde birey, karakterinin değerli olduğunu hissettiği bir dönemde yaşamaktadır. Yeni kapitalizm koşulları artık yeteneğin hem bağlamsal hem de mekânsal anlamda bir esnekliğe sahip olmasını, portatif özellikler göstermesini beraberinde getirmektedir. Bu durum her ne kadar kısa vadede kişiyi daha

becerikli ve uyum kabiliyetli gösterse de, uzun vadede iş üzerindeki etkinliğini kaybetmesinden dolayı kişi olabildiğine değersiz kılmaktadır. Dolayısıyla birey çalışma yaşamı üzerinde yitirdiği denetimi, kendi özel yaşamında da yitirme tehdidi ile karşı karşıyadır. Bu anlamda çalışma ve kişisel yaşama dair zamanın denetimi kişinin kendi denetiminden çıkmıştır. Fordist ve post-Fordist üretim rejimlerinin dönemsel yönetim teknikleri bizi bulduğumuz noktaya getirmiştir. Hiç şüphesiz ki, şimdilerde çalışma hayatında karşılaşılan ve kişiyi olumsuz yönde etkileyen olayların daha önceki dönemlerde farklı tezahürleri olmuştur. Bu da demek oluyor ki, ilerleyen dönemlerde farklı bir üretim rejiminin insanları farklı serüvenlere sürüklemesi pekâlâ ihtimal dâhilindedir. Bir çözüm önerisi getiremesek de soruna tanı koymak olmak adına, Michel Foucault'nun ölmeden kısa bir süre önce kendisiyle yapılan röportajdan düşündürücü bir bölümü aktarmak yerinde olacaktır. Foucault, kendisiyle mülakat yapan kişiye şu soruyu yöneltmişti: "İnsan nasıl kendini yönetir? İnsan kendisinin hem özne hem de nesne olduğu eylemlerde; hem eylemin yapıldığı alan hem de gerçekleştirildiği araç olduğu eylemlerde bulunarak nasıl kendini yönetir?" (Foucault, 1970-1982: 123) İnanıyoruz ki, bireyi farklı alanlarda erozyona uğratan bu çalışma hayatı gelecekte yalnızca olumsuz bir ütopyanın bir unsuru olarak kalacaktır.

Kaynakça

- Acar, N., (1995), *Tam Zamanında Üretim*, Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları: 542, Ankara.
- Aglietta, M., (1979), *A Theory of Capitalist Regulation, The US Experience*, NLB, London.
- Alder, G.S. & Ambrose, M.L., (2005), "Towards Understanding Fairness Judgements Associated with Computer Task-Specific Monitoring: An Integration of the Feedback, Justice and Monitoring Research", *Human Resource Management Review*, 15, 43-67.
- Belek, İlker, (1997), *Post-Kapitalist Paradigmalar*, Sorun Yayınları, İstanbul.
- Bentham, J. (1995), *The Panopticon Writings*, Ed. M. Bozovic, London: Verso.
- Bozkurt, Veysel, (1997), *Enformasyon Toplumu ve Türkiye*, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- Büyük, Köksal & Keskin, Uğur, (2012), "Panoptikonun Elektronik Dirilişi: Etik Bir Sorun Olarak İşyeri İzleme", *İş Ahlakı Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 10.
- Crook, S., (1992), *Postmodernization, Change in Advanced Society*, Sage Pub., London.
- Foucault, Michel, (1995), *Ders Özetleri*, Çev. S. Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Foucault, Michel, (2007), *İktidarın Gözü Seçme Yazılar 4*, Çev. I. Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Gauzner, H., (1977), *Kapitalizmde Bilimsel ve Teknolojik Devrimin Çelişkileri*, Ana Yayınları, İstanbul.
- Gorz, A., (1997), *Yaşadığımız Sefalet Kurtuluş Çareleri*, Çev. N. Tural, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Illich, Ivan, (2006), *Okulsuz Toplum*, Çev. Mehmet Özyay, Şule Yayınları, İstanbul.
- Kaes, Anton, (1993), "Metropolis: City, Cinema, Modernity", Timothy O. Benson (ed.), *Expressionist Utopias: Paradise, Metropolis, Architectural Fantasy*, (Los Angeles: Los Angeles County Museum of Art), 146-165. Erişim tarihi, Ocak 2014. <http://www.mariabuszek.com/kcai/Expressionism/Readings/KaesMtrpls.pdf>
- Lyon, David, (1997), *Elektronik Göz*, Çev. D. Hattatoğlu, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Marx, Karl, (2011), *Kapital*, I. Cilt, Çev. A. Bilgi, Sol Yayınları, Ankara.
- Munck, R., (1995), *Uluslararası Emek Araştırmaları*, Öteki Yayınları, Ankara.

- Orhan, K., (2010), "Modern Zamanlar Filmi ve Dönemsel Bir Çalışma İlişkileri Yorumlaması", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 1.
- Özdel, Gizem, (2012), "Foucault Bağlamında İktidarın Görünmezliği ve Panoptikon ile İktidarın Gözü Göstergeleri", *The Turkish Online Journal of Desing, Art and Communication*, TOJ-DAC, January, Volume 2, Issue 1.
- Sennett, Richard, (2008), *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, Çev. Aylin Onacak, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sennett, Richard, (2009), *Zanaatkar*, Çev. Melih Pekdemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sennett, Richard, (2011), *Karakter Aşınması*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Simpson, George, (1964), "Western Man under Automation", *International Journal of Comparative Sociology*, Vol. 5, Number 2, 1964, 199-207(9).
- Szell, G., (1994), "Technology, Production, Consumption and the Envirionment", *International Social Science*, 140:213-225.
- Tomaney, J., (1990), "The Reality of Workplace Flexibility", *Capital and Class*, 40, 29-60.
- Yılmaz, G., (2005), "Elektronik Performans İzleme Sistemlerinin Çalışanlar ve İşletmeler Üzerindeki Etkileri", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (7), 1-19.
- Yüksel, Y. (2010), "Esnek Kapitalizm ve Altın Yakalı Çalışanlar", *İş Ahlakı*, Mayıs, 3. cilt, 3. Sayı.